

Zagreb u Prvome svjetskom ratu: povijesne novine kao izvor za istraživanje socijalne povijesti

Mirjana Jurić, mjuric@arhiv.hr

Hrvatski državni arhiv, Zagreb

Libellarium, II, 2 (2009): 121 - 144.

UDK: 316.334.56(497.521.2):070.19:94(100)''1914/1919''=163.42

308(497.521.2):070.19:94(100)''1914/1919''=163.42

Izvorni znanstveni rad

Sažetak

Cilj rada je, koristeći ponajprije novine kao povijesne izvore, rekonstruirati socijalnu sliku Zagreba tijekom Prvoga svjetskog rata usredotočujući se na utjecaj ratnih prilika na svakodnevni gradski život, uvjete života i na položaj djece kao najosjetljivije skupine stanovništva.

Nestašica papira i njegova skupoća u ratnim su godinama uzrokovale smanjen opseg dnevnih i tjednih novina, što je posljedično dovelo do svojevrstne „cenzure“ vijesti – različite tiskovine su često puta donosile i različite vijesti, odnosno, ono što je bilo objavljeno u jednim novinama, u drugima zbog štednje papira nije bilo objavljeno. Da bi se stoga stekla što cjelovitija slika, korištene su različite tiskovine („Narodne novine“, „Jutarnji list“, „Obzor“, „Novine“, „Hrvatska“, „Ilustrovani list“, „Katolički list“ i „Narodna zaštita“) koje su se pokazale kao neiscrpno vrelo podataka i suvremenih opservacija o navedenim problemima.

Rad govori o općoj nesigurnost u gradu tijekom rata, katastrofalnim socijalnim uvjetima, karakterističnim ratnim motivima (ranjenici na ulicama, život pod ratnim uredbama, gotovo svakodnevne, usiljene dobrotvorne priredbe) i posljedicama ratnog stanja (nestašica životnih potrepština i siromaštvo, prosjačenje i skitnja, zapuštena djeca i ratna siročad, pomor dojenčadi).

Radom je dokazano da su povijesne novine prvorazredan povijesni izvor, a temeljni je znanstveni doprinos rada rekonstrukcija dijela zagrebačke socijalne povijesti tijekom Prvoga svjetskog rata, uz naglasak da je taj dio hrvatske povijesti još uvijek slabo i necjelovito istražen.

KLJUČNE RIJEČI: povijesne novine, Zagreb, Prvi svjetski rat, ratni uvjeti, prosjaci, zapuštena djeca, ratna siročad.

Uvod

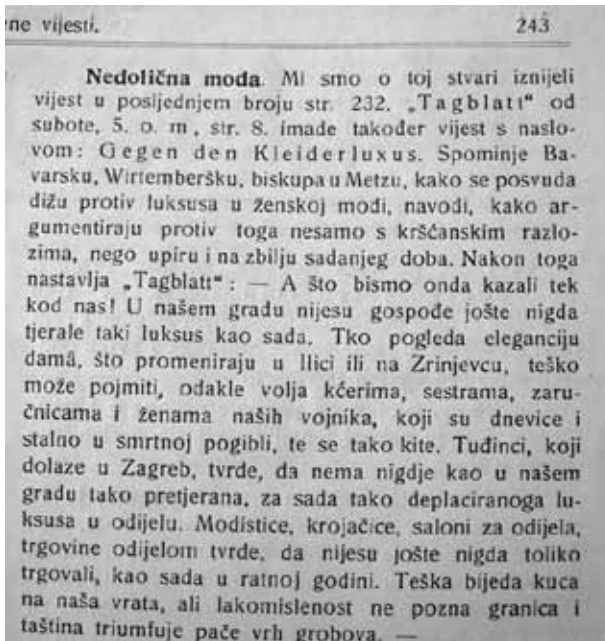
Prvi je svjetski rat prouzročio goleme promjene u dnevnoj rutini Zagreba, koji je do njegova početka izrastao u sveučilišno, kulturno, upravno-političko, gospodarsko i društveno središte Hrvatske i Slavonije. Ratne prilike rezultirale su blokadom gospodarskog i prometnog života, povećanjem koncentracije stanovništva uslijed opće nesigurnosti (Kolar-Dimitrijević 1991: 42 - 45), skupoćom i nestašicom osnovnih

Slika 1. „U slavu proslave Njegovog Veličanstva. Proslava kraljevog rođendana u Zagrebu“, IL, br. 34, 22. 8. 1914.

životnih potrepština, rastom broja prosjaka, uvođenjem redarstvenih mjera itd. – ukratko, općom nesigurnošću. Znanstvena i stručna literatura o povijesti Zagreba uoči i tijekom Prvog svjetskog rata je obimna, a problematici se najčešće pristupalo s aspekta političke, ratne ili socijalne povijesti. Povijesni izvori koji su često korišteni za ovo razdoblje, a koji se neposrednošću i ilustrativnošću uvijek iznova nameću kao neiscrpan izvor podataka su novine objavljivane u tom razdoblju. U ovom se radu upravo korištenjem povijesnih novina (pojam se „odnosi na sve novinske naslove koji su na hrvatskim prostorima izlazili do kraja Drugog svjetskog rata“ (Hasenay – Krtalić 2008, 210)) pokušala rekonstruirati svakodnevica ratnog Zagreba, s posebnim naglaskom na socijalne (ne)prilike. Novine su na dnevnoj razini donosile iscrpne vijesti o stanju u gradu, koje su, naravno, interpretirali aktivni promatrači događaja, što je istodobno i prednost (neposrednost) i nedostatak (subjektivnost) korištenja novinskih priloga kao povijesnih izvora. Dijelom se taj nedostatak pokušalo umanjiti korištenjem novina različitih orijentacija, te su stoga konzultirane „Narodne novine“ (dalje: NN), „Jutarnji list“ (dalje: JL), „Obzor“ i „Novine“ koje su osim dnevnih novosti sadržavale i niz zanimljivih opservacija iz društvenog života Zagreba. Dnevnik „Hrvatska“ je, iako stranačke provenijencije, donosio velik broj feljtona iz društvenog života Zagreba. „Ilustrovani list“ (dalje: IL) bogat je slikama ratnog Zagreba i izvješćima koja reporterski „uživo“ donose život s ulica Zagreba. Tjednik „Katolički list“ (dalje: KL) izvor je za rekonstrukciju stava Katoličke crkve prema socijalnim pitanjima, a tjednik „Narodna zaštita“ (dalje: NZ) u izdanju Središnjeg zemaljskog odbora za zaštitu porodica mobiliziranih i u ratu poginulih vojnika iz kraljevine Hrvatske i Slavonije i Zemaljskog odbora za liječenje i naobrazbu hrvatsko-slavonskih ratnih invalida, pokazao se kao izvrstan izvor u kojem su detaljno praćene sve dobrotvorne akcije, te je i izvješćivano o rezultatima tih akcija s ciljem poboljšanja općeg socijalnog stanja svih socijalnih skupina. Sve navedene novine izlazile su kontinuirano svih ratnih godina (izuzev „Narodne zaštite“ koja je počela izlaziti u srpnju 1917. godine kad je donesena i naredba bana kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije od 18. srpnja 1917. godine o uređenju zaštite porodica mobiliziranih i u ratu poginulih vojnika iz kraljevina Hrvatske i Slavonije) i sačuvane su u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, Gradskoj knjižnici Zagreb, knjižnici Juraj Habdelić i knjižnici Hrvatskog državnog arhiva. Ne manje važan razlog korištenja novina različitih orijentacija leži u tome što je zbog nestašice papira u Zagrebu, a slijedom toga i velikih poskupljenja papira, smanjen opseg mnogih dnevnih i tjednih novina.¹ Analizom dnevnih novosti uočeno je da sve novine nisu donosile iste vijesti zbog smanjenog opsega, što je bio dodatan motiv za pregled različitih novina.

1 Štednja je išla dotle da su zagrebački dnevници od 1. siječnja 1918. godine zagrebačkim prodavačima novina prodavali onoliko primjeraka koliko su ih dnevno uistinu i prodali, bez mogućnosti povrata neprodanih brojeva. „Prodaja novina u Zagrebu“, Novine, br. 284, 13. 12. 1917.

Slika 2. „Nedolična moda“, KL, br. 23, 10. 6. 1915.

Budući da u kraćem prilogu poput ovoga nije moguće dati cjelovitu socijalnu sliku grada, bez obzira na „mikrohistorijsko“ vremensko i prostorno ograničenje teme, izlaganje u nastavku organizirano je oko tri temeljne cjeline: oko utjecaja ratnih prilika na gradski život, uvjeta života u ratnom Zagrebu i naposljetku oko najosjetljivije i ratom najugroženije populacije, djece. Navedene tiskovine pokazale su se kao izniman i iscrpan izvor podataka za sve tri cjeline.

Grad: priredbe, ranjenici i lopovi

U središtu Zagreba, barem isprva, na prvi se pogled nisu uočavali znaci rata. Zagreb je živio uobičajenom građanskom rutinom. Raskošno su slavljani prigodni događaji (primjerice kraljev rođendan i imendan ili posjet članova kraljevske obitelji) koji su uvijek privlačili velik broj građana i bili su prilika za društvena događanja.² Kazališta, koncerti i kinematografi posjećivani su, a kavane i gostionice bile su pune.³ Način odijevanja gospođa i gospođica ni po čemu nije odavao ratno stanje praćeno skupoćom

2 Kralj Franjo Josip I., prijestolonasljednik, imao je rođendan 18. kolovoza, a imendan 4. listopada. „Proslava kraljevog rođendana“, NN, br. 188, 18. 8. 1916; „Previšnji imendan“, NN, br. 253, 30. 9. 1914; „Kraljev imendan – dan molitve i dobrih djela“, Novine, br. 22, 2. 10. 1914; „Ratne slike iz Zagreba“, IL, br. 41, 10. 10. 1914.). V. također sliku 1.

3 „Zagreb u ratu“, JL, br. 807, 23. 9. 1914; „Kavanske gnjavaže“, JL, br. 1619, 19. 9. 1916; Čafirov Bran, „Kroz naše društvo. Jedne zagrebačke zimske večeri“, Hrvatska, br. 1625, 27. 1. 1917; „Posljedice ratnog života u Zagrebu“, JL, br. 1765, 10. 2. 1917.

Slika 3. „Dolazak prvih ranjenika u Zagreb dne 18. kolovoza“, IL, br. 35, 29. 8. 1914.

i nestašicom. Krojačke radnje i trgovine odijelima izvršno su poslovale,⁴ a komentatori su isticali bezdušnost mladih dama, koje u ratnim vremenima ne brinu o vojnicima i ranjenicima, već o sebi i svom izgledu (v. sliku 2.).

4 „Naše žene u ratno doba“, Hrvatska, br. 1389, 24. 5. 1916; Čafirov Bran, „Kroz naše društvo. Jedne zagrebačke zimske večeri“, Hrvatska, br. 1625, 27. 1. 1917; „Posljedice ratnog života u Zagrebu“, JL, br. 1765, 10. 2. 1917; Slavkin Jure, „Zagreb u ratno doba“, Hrvatska, br. 1740, 17. 6. 1917.

Kad ih gledam, onako po modi od danas odjevene, sa „štedljivim“ cipelicama od sukna, kojih par stoji bagatelu od 50 K, sa šeširićima od svile, koji se nose samo mjesec dana, pa iako su tako zvani prelazni šeširi, stoje opet bagatelu do 30 K (ako se još na njem ne koči ždralovo pero po 100 K). Haljinice su tako kratke, da se nad visokom cipelom vidi još za tri prsta svilene čarape u boji cipele kojih par stoji malenu svoticu od 8–10 K! A tek haljinice same, bile one prištednje radi od svile ili luksurijozno od sukna izradjene – svaka pojedina uzor-komad „facona“ stoji 60–80 K – bez bluzice od crépe-dechina, koja sama ne može biti jeftinija od 40–50 K! Kad ih vidim onda se sjetim patnika po bolnicama koje su već sve naše gospodje zagrebačke zaboravile...⁵

U našem gradu nijesu gospođe jošte nigda tjerale taki luksus kao sada. Tko pogleda eleganciju dama, što promeniraju u Ilici ili na Zrinjevcu, teško može pojmiti, odakle volja kćerima, sestrama, zaručnicama i ženama naših vojnika, koji su dnevice stalno u smrtnoj pogibli, te se tako kite. Tuđinci, koji dolaze u Zagreb, tvrde, da nema nigdje kao u našem gradu tako pretjerana, za sada tako deplaciranoga luksusa u odijelu. Modistice, krojačice, saloni za odijela, trgovine odijelom tvrde, da nijesu jošte nigda toliko trgovali, kao sada u ratnoj godini.⁶

Rat su građanima isprva osvijestile službene uredbe, poput privremenih redarstvenih mjera koje su se odnosile na zatvaranje kućnih vrata, gostionica, krčmi, kavana, trgovina te zabrane okupljanja ljudi na ulicama i besposličarenja – a te su uredbe najavljivale i mnogo ozbiljnije probleme koji su čekali zagrebačke građane:⁷ podčinjavanje vojničkom načinu života koje je značilo i ograničavanje njihovih sloboda. U kasnijim ratnim godinama redarstvene su mjere pooštrene i novom odredbom o zatvaranju kućnih vrata od 21 do 05 sati ujutro – bila je to izravna posljedica novih okolnosti u kojima se grad našao, a mjera je donesena ponajprije stoga jer se velik broj vojnika skitao i izbivao iz četa te se noću skrivao po kućnim vežama i otežavao održavanje sigurnosne službe u Zagrebu, ali i stoga što je u gradu bilo sve više zapuštene djece.⁸ Da je Zagreb u ratu građanima su pokazali i prvi ranjenici pristigli u Zagreb sredinom kolovoza 1914. godine (v. sliku 3.), u „vlaklu s dvije lokomotive i mnoštvom vagona.“⁹ Ulice su ispunili vojnici i ranjenici, posebice na području Kaptola

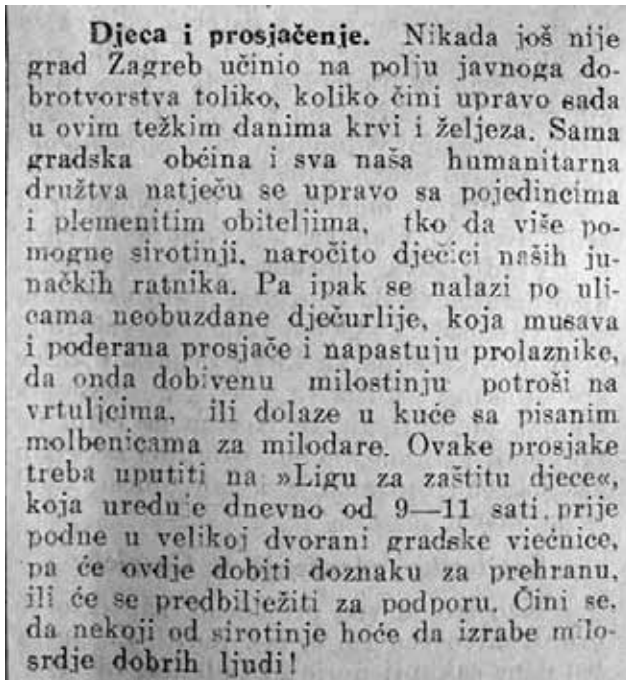
5 „Da li krasni spol tjera luksuz“, JL, br. 1432, 17. 3. 1916.

6 „Nedolična moda“, KL, br. 23, 10. 6. 1915.

7 „Redarstvene mjere za Zagreb“, JL, br. 732, 20. 7. 1914; „Redarstvene mjere za grad Zagreb“, NN, br. 175, 29. 7. 1914.

8 „Nova odredba glede zatvaranja kućnih vrata“, JL, br. 1100, 23. 4. 1915; „Stroge odredbe glede zatvaranja kućnih vrata“, JL, br. 1801, 18. 3. 1917.

9 „Prvi ranjenici u Zagrebu“, JL, br. 753, 19. 8. 1914; „Dolazak ranjenika u Zagreb“, Obzor, br. 228, 19. 8. 1914; „Prvi ranjenici u Zagrebu“, IL, br. 34, 22. 8. 1914; „Medju ranjenicima“, IL, br. 35, 29. 8. 1914.

Slika 4. „Djeca i prosjačenje“, NN, br. 202, 29. 8. 1914.

i Jelačićevog trga, a Jelačićev trg postao je još življi u ratno doba jer je bio glavno mjesto nabavke živežnih namirnica, čija je potražnja bila velika.¹⁰

Društveni život ratnog Zagreba najčešće se ogledao u nizu dobrotvornih manifestacija priređivanih za vojnike, ranjenike, obitelji mobiliziranih vojnika, udovice, ratnu siročad i sl., poput obilježavanja prigodnih datuma, prigodnih dana, posebnih akcija, akcija strukovnih udruženja, akcija izdavanja prigodnih predmeta te kulturno-zabavnih i sportskih priredbi (Herman-Kaurić 2007, 266 - 399). U kasnijim ratnim godinama velik broj dobrotvornih događanja doveo je i do zasićenja kod građana. Prvi znakovi iscrpljenosti pojavili su se u ljeto 1916. godine: gotovo svakodnevne zabave, koncerti, proslave i priredbe s istovjetnim programom iscrpile su građane i duhovno i materijalno. Istovremeno se pod sadržaj dobrotvornih priredbi uvuklo dosta onih koji su sakupljali novac u tobože dobrotvorne svrhe, što je dodatno smetalo građane.¹¹

Promijenio se i dnevni i noćni život grada i svakodnevne slike na njegovim ulicama. Kavane po danu više nisu bile pune, nestalo je umirovljenika i bučnih rasprava, a

10 „Ratne slike iz Zagreba“, II, br. 41, 10. 10. 1914.; „Na Trgu u ratno vrijeme“, II, br. 19, 8. 5. 1915.

11 „Kako da privredimo novaca za dobrotvorne svrhe“, Obzor, br. 206, 25. 7. 1916.; Naredba o oblasnom nadzoru nad svim javnim priredbama u dobrotvorne ili druge opće korisne svrhe od 13. 10. 1917, *Zbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju. Godina 1917.* (dalje: *Zbornik zakona i naredaba 1917*). Zagreb: Kralj. zemaljska tiskara, 1918., 281 - 285; „Vladina naredba o dobrotvornim priredbama“, Obzor, br. 294, 28. 10. 1917.

konobari „više nisu dijelili u košaru pecivo“.¹² Noću su pak živnule ulice prepune sirotinje koja je do jutra čekala kilogram krumpira.

... kad se gradska rasvjeta snizi na četvrtinu i potamne ulice, onda nastaje novi noćni život. Iz vlažnih i podzemnih stanova izlaze ljudi i žene, bosonoga i odrpana djeca, noseći košarice i doskora se zareda na Jelačićevom trgu povorka, koja postaje sve dulja i dulja. Tek je 12 sati u noći, a već čeka do 300 ljudi i čekat će do 6 sati u jutro da dobiju kilogram krumpira. Šareno je ovo društvo. Imade starih i mladih žena i djevojaka i sitne djece. Do jutra će povorka doseći od Jelačićeva trga do polovice Petrinjske ulice...¹³

Vojnici i ranjenici na ulicama, ratni propisi, usiljene dobrotvorne priredbe, nestašica i redovi za hranu, prosjaci, udovice i siročad bili su svakodnevna slika ratnog Zagreba. Gradom je zavladao opća nesigurnost čemu je doprinio i velik broj mobiliziranih gradskih redara, kojih je u gradu sada bilo do 60 % manje, dok je istodobno na gradskim ulicama bilo sve više lopova.¹⁴ Prilike javne sigurnosti tijekom ratnih godina su se pogoršavale, a najveći su problem bile dnevne i noćne krađe. Kao posebno problematične ulice noću navodile su se Vlaška, Petrinjska, Palmotićeva i Ilica te Glavni kolodvor gdje je osim uobičajenih prosjaka bilo mnogo besposlenih vojnika koji su maltretirali i okradali građane. Među lopovima je bilo i lažnih skupljača darova koji su prikupljali novac za vojnike. Tako su npr. neki od njih krivotvorili potpis Janka Holjca, arhitekta i gradonačelnika grada Zagreba 1910. - 1917., i u njegovo ime prikupljali novac za vojnike na što su građani posebno upozoravani. Kralo se posvuda pa tako i u Prvostolnoj crkvi zbog čega je odlučeno da se vrata Prvostolnice zatvaraju u 10 sati ujutro jer su redovito nestajali oltarnici, zastori i svijeće.¹⁵

Ratni Zagreb se opisivao kao grad u kojem se „ne čiste ulice, ne čisti snijeg i blato i ne odvodi smeće“, što se uglavnom opravdavalo nedostatkom radnika i ratnim okolnostima.¹⁶ Zagreb očigledno nije imao ni snage za organiziranu akciju kojom bi se ulice očistile od prosjaka, lopova i besposličara, a jedina akcija koja je imala relativni

12 „Kavanske gnjavaže“, JL, br. 1619, 19. 9. 1916.

13 V.S. „Naši neki zagrebački mladići“, JL, br. 1659, 26. 10. 1916.; „Noćni život u Zagrebu“, JL, br. 1869, 25. 5. 1917.

14 „Nesigurnost od raznih žepara i varalica“, JL, br. 979, 4. 1. 1915; „Konferencija za zapuštenu mladež“, Novine, br. 154, 10. 7. 1916; „Potreba pojačanja sigurnosnih straža“, JL, br. 1692, 27. 11. 1916; „Javna sigurnost u gradu Zagrebu“, Obzor, br. 201, 26. 7. 1917.

15 „Lažni sakupljači darova“, JL, br. 978, 3. 1. 1915; Hajka na klatež“, Hrvatska, br. 1349, 13. 4. 1916; „Slaba rasvjeta i lopovi“, NN, br. 249, 30. 10. 1916; „Javna sigurnost u gradu Zagrebu“, NN, br. 170, 26. 7. 1917; „Novi red-nered u Zagrebu“, Hrvatska, br. 1939, 5. 1. 1918; „Javna sigurnost u Zagrebu“, Obzor, br. 5, 8. 1. 1918; „Javna sigurnost u Zagrebu“, Obzor, br. 8, 10. 1. 1918; „Sigurnost i javni red u Zagrebu“, Obzor, br. 76, 6. 4. 1918. „Stolna crkva od 10 sati zatvorena“, KL, br. 2, 10. 1. 1918; „Što se u Zagrebu krađe?“, JL, br. 2343, 13. 6. 1918.

16 „Zagreb kao Zagreb“, Novine, br. 29, 7. 2. 1917; „Snieg i naša mladež“, Hrvatska, br. 1636, 8. 2. 1917; „Novi red-nered u Zagrebu“, Hrvatska, br. 1939, 5. 1. 1918.

uspjeh u zadnjoj ratnoj godini, odnosila se na akciju zaštite zapuštene djece i ratne siročadi.

Životni uvjeti: skupoća, nestašica i siromaštvo

Izravne posljedice ratnog stanja osjetile su se u Zagrebu kroz iznimno teške socijalne prilike koje su posebno pogodile najsiromašnije obitelji i obitelji čiji su očevi bili na ratištu.¹⁷ Prema podacima iz 1914. godine 4000 obitelji ostalo je bez hranitelja koji su bili mobilizirani (Kolar 2008: 35).

Cijene namirnica i životnih potrepština u ratnim su uvjetima rasle, a glavnim krivcima za skupoću smatrani su prekupci, tzv. „Kettenhandleri“ koji su često bili meta redarstva, te prodavači koji su neprestano dizali cijene. Protiv skupoće se borilo mjerama kao što su bile naredbe o maksimalnim cijenama za određene živežne namirnice.¹⁸ Takve su mjere međutim proizvele suprotne učinke, jer su cijene preko noći skočile upravo onim proizvodima za koje su bile određene maksimalne cijene. Nadalje, zavlada je nestašica živežnih namirnica i ostalih proizvoda jer su maksimalne dopuštene cijene često bile niže od nabavnih cijena.¹⁹ Tako npr. postolari nisu radili đonove za cipele, ne zato što đonova nije bilo nego ih postolar nije htio prodati po maksimalno dopuštenoj cijeni koja je bila niža od nabavne. Ako bi ih prodavao skuplje, bio bi kažnjen. Pekarne su pak bile otvorene cijeli dan i mogle su slobodno prodavati kruh, ali u stvarnosti, budući da je vladala nestašica brašna, nisu ga ni pekle ni prodavale.²⁰

Skupoća i nestašica živežnih namirnica najviše su pogađali najsiromašnije slojeve što je posljedično dovelo do njihova slabog zdravstvenog stanja i rezultiralo visokim mortalitetom, posebice djece.²¹ Nestašica živežnih namirnica doprinijela je slaboj prehrani dojilja, nestašica mlijeka slaboj prehrani dojenčadi, a ne treba zanemariti ni činjenicu da su mnoge majke, dok su očevi bili na bojištu, bile prisiljene raditi i

17 Šilović, Josip, „Karitativni rad u vrijeme rata“, Hrvatska, br. 102 - 103, 4. - 5. 5. 1915.

18 „Hajka na Ketenhandlere“, Hrvatska, br. 1855, 12. 10. 1917; „Odakle skupoća u Zagrebu“, Novine, br. 92, 24. 12. 1914; „Opskrba pučanstva s prieko potrebnim životnim namirnicama“, NN, br. 194, 21. 8. 1915; „Odakle skupoća u gradu“, Novine, br. 255, 3. 11. 1915; „Poskupljivanjima nikada kraja“, JL, br. 1443, 28. 3. 1916.; „Zašto skupoća?“, Novine, br. 36, 18. 2. 1915.

19 „Okružnica o prehrani“, JL, br. 1037, 18. 2. 1915; „Štedimo brašno“, JL, br. 1047, 28. 2. 1915; „Utorak i petak bez mesa u Zagrebu“, IL, br. 32, 7. 8. 1915; „Štednja s mlijekom“, JL, br. 1300, 4. 11. 1915; „Iz gradske aprovizacije“, NN, br. 73, 30. 3. 1916; „Pred nestašicom mlijeka“, JL, br. 1623, 23. 9. 1916; „Javni lokali bez kruha“, NN, br. 243, 23. 10. 1916; „Prodaja šećera“, NN, br. 257, 9. 11. 1916, „Iskaznice za mast, slaninu i salo“, NN, br. 269, 23. 11. 1916 „Pitanje krumpira“, NN, br. 219, 25. 9. 1917;; „Nestašica kruha i brašna“, Obzor, br. 152, 11. 7. 1918.

20 „Zagreb kao Zagreb“, Novine, br. 29, 7. 2. 1917; „Pekarne otvorene no - bez kruha“, Obzor, br. 43, 24. 2. 1918.

21 „Predstavka aprovizacionog odbora na preuzv. g. bana u pitanju obskrbe neimućnih slojeva pučanstva“, NN, br. 213, 18. 9. 1917; Basariček, Đuro, „Dijete gradske ulice“, NZ, br. 4 - 5, 28. 7. 1917.

ostavljati malenu i slabu djecu kod kuće.²² Napose su bila ugrožena nezakonita djeca (djeca iz izvanbračnih veza). Kako majka nije mogla biti pravni zastupnik djetetu, dodjeljivao mu se tutor ili skrbnik i djeca su imala pravo od svojih očeva tražiti uzdržavanje. Za vrijeme rata nezakonita djeca financijsku su pomoć dobivala dok je otac bio mobiliziran i imala su pravo na državnu potporu dok je otac u ratu ili 6 mjeseci nakon rata, a ukoliko bi otac poginuo, takva se financijska pomoć obustavljala (Branica 2006, 8). Ugrožene su bile trudnice i roditelje mobiliziranih vojnika koje su živjele samo od državne potpore koja je iznosila 36 filira dnevno, a usporedbe radi, u Prehraninoj kuhinji je jedan topli obrok 1917. godine iznosio od 25 filira (juha) do 1 K (gulaš sa krumpirom).²³ Ovom problemu se ozbiljno pristupilo tek osnutkom Ratnog kumstva 1917. godine, a povod za njegovo osnivanje bila je velika smrtnost dojenčadi u ratnim godinama. Svrha mu je bila podupiranje i liječnički nadzor u ratu rođene dojenčadi i trudnih žena pred porod.²⁴ Također, nebriga dojilja i hranitelja o povjerenoj im djeci u Zagrebu dovela je do većeg poboljšavanja i smrtnosti djece.²⁵

Djeca: prosjaci, skitnice, zapuštena djeca i ratna siročad

Zagrebačke su ulice tijekom rata bile prepune prosjaka koji su vremenom kod građana počeli više izazivati bijes nego žaljenje, čemu su nesumnjivo doprinisili i lažni prosjaci.²⁶ U Gundulićevoj ulici bilo ih je toliko mnogo da su je i nazivali prosjačkom ulicom, a svaki je prosjak gotovo imao svoj stalni „štrand“ na kojem je uredno „radio“. Prosjačenje je u Zagrebu bilo uobičajeno još u predratno vrijeme, a pogoršane socijalne prilike samo su ga intenzivirale. Petkom je u Zagrebu gradskim siromasima bilo dozvoljeno prosjačenje od kuće do kuće, a subotom je novčanu pomoć/milostinju dijelio nadbiskup u Nadbiskupskom dvoru. Dnevni radnici su petkom umjesto rada na polju ili u gradu odlazili prosjačiti jer im je utržak prosjačenjem bio dvostruko i

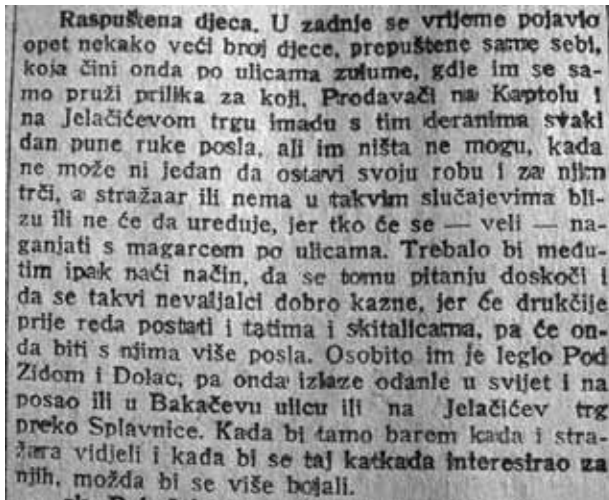
22 „Porod i pomor u Zagrebu“, Novine, br. 112, 15. 5. 1917.

23 Šilović, Josip, „Socijalna skrb za djecu“, Hrvatska, br. 111, 15. svibnja 1915; „Konferencije sv. Vinka u pojedinim zagrebačkim župama“, Novine, br. 269, 19. 11. 1915.; „Cijene jela u Ratnoj kuhinji u „Prehrani“, JL, br. 1768, 13. veljače. 1917.

24 Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), *Unutarnji odjel Zemaljske vlade* (dalje: UOZV), SP2298/1917; Šilović, Josip, „Ratno kumstvo“, Novine, br. 85, 13. 4. 1917, „Ratno kumstvo“, NN, br. 86, 14. 4. 1917, „Ratno kumstvo“, NN, br. 107, 9. 5. 1917, „Dogovor za ratno kumstvo“, NN, br. 110, 12. 5. 1917, „Ratno kumstvo“, NN, br. 135, 14. 6. 1917; „Skrb za majke te suzbijanje pomora dojenčadi“, NN, br. 147, 28. 6. 1917.

25 „Upravni odbor županije zagrebačke“, NN, br. 116, 20. 5. 1916; Šilović, Josip, „Socijalna skrb za djecu“, Hrvatska, br. 109, 12. 5. 1915.

26 „Prosjačenje u Zagrebu“, NN, br. 195, 22. 8. 1914; „Prosjaci i prosjačenje po Zagrebu“, Hrvatska, br. 1845, 2. 10. 1917.

Slika 5. „Raspuštena djeca“, Novine, br. 183, 8. 8. 1915.

trostruko viši od dnevnice.²⁷ Petak i subota su tako postali izvrsni dani za prosjake i ulice su ih postale prepune, što nesposobnih, što sposobnih za rad.²⁸

Među prosjacima je bilo muškaraca i žena - ratnih invalida, lažnih invalida, bolesnih i za rad nesposobnih ljudi, a napose zdravih i za rad sposobnih ljudi, te djece. Brojna je sirotinja živjela od dobrotvornosti građana i dobrotvornih društava Zagreba, dobivajući hranu, novčanu pomoć, odjeću i obuću, a u isto se vrijeme radilo o radno sposobnim i zdravim osobama koje su mogle zarađivati.²⁹ Među prosjake se uvuklo i mnogo lopova koji su stvarali probleme redarstvu. Dio prosjaka oblačio se u vojničku odjeću i tražio milostinju po ulicama.³⁰

U gradu su poseban problem predstavljala tzv. zapuštena djeca, tj. djeca bez roditeljskog ili učiteljskog nadzora i ratna siročad. Dane su provodila proseći po ulicama, krčmama, noćnim kavanama ili obilazeći kinematografe.³¹ Najviše djece u

27 „Koliko je podijeljeno državnih podpora za vreme ovog rata u Hrvatskoj i Slavoniji“, JL, br. 1169, 29. 6. 1915; Korenić, Stjepan, „Na što bi trebalo paziti kod dijeljenja milostinje“, KL, br. 27, 4. 7. 1912.

28 Šilović, Josip, „Karitativni rad za vrijeme rata“, Hrvatska, br. 102, 4. 5. 1915; „Prosjačenje u gradu“, JL, br. 765, 28. 8. 1914.

29 Šilović, Josip, „Karitativni rad u vrijeme rata“, Hrvatska, br. 102, 4. 5. 1915; „Prosjačenje“, NN, br. 200, 28. 8. 1915; „Izrabljivanje javnog dobrotvorstva“, JL, br. 1738, 14. 1. 1917; „Prosjačenje na ulici“, Hrvatska, 1829, 16. 9. 1917.

30 „Prosjačenje i krađe“, Hrvatska, br. 1154, 6. 9. 1915.; „Prosjačenje zloporabom vojničke odore“, Obzor, br. 278, 12. 10. 1917.

31 „Djeca i prosjačenje“, NN, br. 202, 29. 8. 1914; „Djeca i prosjačenje po ulici“, Hrvatska, br. 849, 1. 9. 1914; „Roditelji i djeca“, JL, br. 872, 30. 10. 1914; „Jedna korisna odredba“, Hrvatska, br. 1084, 15. 6. 1915; „Raspuštena djeca“, Novine, br. 183, 8. 8. 1915; Širola, Stjepan, „Uzgojna pisma I, II, III, IV“, Hrvatska, br. 1383, 18. 5. 1916, br. 1385, 20. 5. 1916, br. 1394, 29. 5. 1916,

skitnji bilo je kod škola na gradskoj periferiji: na području Borongaja, Trnja, Horvata, Pantovčaka, Laščine, Maksimirske, Petrove, Jordanovca, Kožarske, Savske i Selske ulice. Kao posebno problematična navodila su se područja na zapadu oko vojarni pri Sv. Duhu i u istočnom dijelu Vlačke ulice do Maksimira,³² dok su u centru grada djeca redovitije polazila školu, a i roditeljski je nadzor bio bolji (v. slike 4. i 5.).

Među malim prosjacima bilo je nezakonite djece, djece koja su mobilizacijom očeva i zapošljavanjem majki izgubila roditeljski nadzor ili su ostala ratna siročad, školske djece koja zbog nestašice ogrijeva nisu polazila školu ili su namjerno izostajala iz škole, školske djece koja su preko dana polazila školu, a noću su se skitala i naposljetku male djece koja još nisu pošla u školu.³³

Nemogućnost redovitog održavanja nastave u ratnim uvjetima bila je golem problem zbog kojeg je i bilo mnogo djece u skitnji. Dio te djece se najvjerojatnije zbog gubitka roditeljskog nadzora nije niti upisao u školu, iako su bili školski obveznici.³⁴ U zimi 1917. pučke su škole zatvorene zbog nestašice ogrijeva, čime su djeca ostala na ulici bez učiteljskog nadzora.³⁵ Dio djece nije pohađao školu jer je bio bosonog. Prema podacima s kraja listopada 1916. godine, od ukupno 4720 popisane školske djece, u škole je došlo 564 bosa djece (oko 12 %), 101 dijete u drvenim sandalicama (oko 2,1 %), njih 625 u posve poderanim cipelama (oko 13,2 %), a njih 200 je ostalo kod kuće jer nisu imali cipele (oko 4,3 %). Ipak, u novinama se upozoravalo da se mnogo djece koja su se opravdavala da nemaju cipele u zimskim mjesecima u vrijeme škole sanjka

br. 1430, 8. 7. 1916; „Još jedna o zapuštenoj mladeži“, *Novine*, br. 129, 8. 6. 1916; „Konferencija za zaštitu mladeži“, *Novine*, br. 148, 3. 7. 1916; „Prosjačenje u Zagrebu“, *Obzor*, br. 18, 7. 7. 1916; „Prosjačenje po kavanama i gostionicama“, *Obzor*, br. 250, 7. 9. 1916; „Prosjačenje djece“, *NN*, br. 211, 15. 9. 1916; „Prosjačenje djece“, *NN*, br. 217, 22. 9. 1916; „Što je sa zapuštenom djecom“, *JL*, br. 1668, 4. 11. 1916; Š., „Odgoj naše mladeži“, *Novine*, br. 4, 4. 1. 1917; Dr. Basariček, Gjuro, „Dijete gradske ulice“, *NZ*, br. 4 – 5, 28. 7. 1917; „Prosjačenje po ulicama“, *Obzor*, br. 228, 22. 8. 1918.

32 Širola, Stjepan, „Liga za zapuštenu djecu“, *NN*, br. 160, 15. 7. 1914; „Roditelji ne paze na djecu“, *Hrvatska*, br. 852, 4. 9. 1914; „Nestašna djeca i tramvaj“, *Obzor*, br. 254, 31. 8. 1915; „Brige za zapuštenu djecu“, *Novine*, br. 141, 23. 6. 1916; Širola, Stjepan, „Naša djeca-naša budućnost. Slika pri kraju školske godine“, *Hrvatska*, br. 1749, 26. 6. 1917.; Širola, Stjepan, „Uzgojna pisma IV“, *Hrvatska*, br. 1408, 14. 6. 1916; *Jadranski*, Z, „Društvo sv. Vinka i zaštita djece“, *NZ*, br. 3, 19. 7. 1917.

33 Korenić, Stjepan, „Na što bi trebalo paziti kod dijeljenja milostinje uopće“, *KL*, br. 27, 4. 7. 1912; „Roditelji i djeca“, *Hrvatska*, br. 899, 30. 10. 1914; „Roditelji i djeca“, *JL*, br. 872, 30. 10. 1914; „Pazite na djecu!“, *Hrvatska*, br. 965, 21. 1. 1915.; „Razuzdana mladež“, *Novine*, br. 125, 3. 6. 1916; Širola, Stjepan, „Naša djeca-naša budućnost“, *Hrvatska*, br. 1749, 26. 6. 1917; „Školska djeca na prosjačenju“, *JL*, br. 2342, 12. 6. 1918; „Školska djeca i prosjačenje“, *Novine*, br. 120, 12. 6. 1918.

34 „Odgovornost roditelja za nedoraslu djecu“, *JL*, br. 1641, 11. 10. 1916; „Bezposlena djeca“, *Hrvatska*, br. 1545, 3. 11. 1916.

35 „Zagreb kao Zagreb“, *Novine*, br. 29, 7. 2. 1917.

Slika 6. „Nesigurnost od raznih žepara i varalica“, JL, br. 979. 4. 1. 1915

i skliže.³⁶ Ni u proljeće 1917. godine stanje se nije promijenila i djeca su izostajala iz škole na što su upozoravali i učitelji.³⁷ Brigu o bosonogoj školskoj djeci preuzelo je društvo Dobrotvor, darujući 1500 školske djece novim cipelama svake zime.³⁸ O tome koliko je djece izostajalo iz škole razvidno je iz evidencije neispitane djece. Na kraju školske godine 1915./1916. od 4547 popisane školske djece bilo ih je 314 neispitano (oko 7 %) zbog izostajanja iz škole. Na kraju školske godine 1916./1917., od 4720 popisane školske djece neispitano ih je ostalo 386 (7,8 %).³⁹

Djeca su izbivala iz škole i zato što ih one jednostavno nisu mogle primiti. Škole su, zbog nestašice i štednje ogrjeva i rasvjete često bile privremeno zatvarane ili je obuka skraćivana. Uvjeti u školama su bili krajnje neljudski: temperatura u školskim prostorijama nije smjela biti viša od 16 - 17 stupnjeva Celzijusa i djeca su često bila smještena u razrede protivno zdravstvenim propisima, pa je u jednom razredu bilo

36 „Statistika bosa školske djece u Zagrebu“, NN, br. 248, 28. 10. 1916; „Statistika bosa školske djece“, Hrvatska, br. 1542, 30. 10. 1916; Veliki snieg i školska djeca“, Hrvatska, br. 1628, 30. 1. 1917.

37 „Izostajanje djece iz škole“, Obzor, br. 93, 5. 4. 1917.

38 „Statistika bosa školske djece u Zagrebu“, NN, br. 248, 28. 10. 1916; „Statistika bosa školske djece“, Hrvatska, br. 1542, 30. 10. 1916.

39 „Naša djeca“, Hrvatska, br. 1303, 26. 2. 1916; Širola, Stjepan, „Uzgojna pisma IV“, Hrvatska, br. 1408, 14. 6. 1916; Širola, Stjepan, „Naša djeca-naša budućnost. Slika pri kraju školske godine“, Hrvatska, br. 1749, 26. 6. 1917.

Slika 7. „Kad će se vratiti tata s bojnog polja?“, II, br. 1, 1. 1. 1916.

40 - 80 učenika.⁴⁰ Tijekom 1917. godine privremeno je nestalo ugljena za škole pa je nastava na 14 dana bila prekinuta.⁴¹ Dio školskih zgrada pretvoren je u pričuvne vojne bolnice što je dovelo do pomanjkanja prostorija za održavanje školske obuke. Nastavnici srednjih škola su po preporuci Odjela za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade pokušali olakšati učenicima nastavu jezgrovitijom i skraćenom školskom obukom, a to je značilo usvajanje školskog gradiva samo u školi. Nestašica ogrjeva i živežnih namirnica, štednja na rasvjeti i općenito loši stambeni uvjeti bez dvojbe su otežavali učenje i u školi i kod kuće.⁴²

Neredovitost pohađanja nastave i gubitak učiteljskog nadzora u ratnim se vremenima preklopio i sa slabljenjem ili potpunim izostankom roditeljskog nadzora, što je

40 HDA, Odjel za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade (dalje: ZV BiN), Sv. XIX 50/1918 „Obuka u pučkim školama“, Obzor, br. 228, 19. 8. 1914; „A kad će se u Zagrebu početi školska obuka u srednjim školama?“, Hrvatska, br. 872, 29. 9. 1914; „Hoće li se otvoriti naše srednje škole?“, Hrvatska, br. 887, 16. 10. 1914; „Školska vijest“, Obzor, br. 324, 28. 11. 1914. godine; „Početak školske god. 1915/16.“, NN, br. 186, 11. 8. 1915; „Za obitelji naših vojnika“, NN, br. 186, 11. 8. 1915; „Gdje će se smjestiti zagrebačke škole“, NN, br. 196, 24. 8. 1915; „Obuka u našim pučkim školama“, NN, br. 239, 14. 10. 1915; „Rat i škola“, Hrvatska, br. 1473, 21. 8. 1916; Rojc, v.r. „Upute za postupak s mladeži u srednjim školama“, NN, br. 235, 13. 10. 1917; „Am. N, „Srednjoškolska mladež i nastavnici“, Obzor, br. 285, 19. 10. 1917.

41 „Grijanje školskih prostorija ove zime“, Obzor, br. 287, 14. 10. 1916; „Odredba za grijanje školskih prostorija“, JL, br. 1644, 14. 10. 1916; „Grijanje škola“, Obzor, br. 12, 18. 1. 1918.

42 „Bez petrolema?“, Hrvatska, br. 1543, 31. 10. 1916; „Upute za postupak s mladeži u srednjim školama“, NN, br. 235, 13. 10. 1917.

Slika 8. Zyr Xapula, „Pouzdana sastanak zapuštene djece u Zagrebu“, Hrvatska, br. 1437, 15. 7. 1916.

Slika 9. Dr. Basariček, Gjuro, „Ratna siročad na selu“, NZ, br. 11, 13. 9. 1917.

ponajprije bilo prouzročeno mobilizacijom očeva i zapošljavanjem majki.⁴³ Prva upozorenja na djecu bez nadzora javljaju se u rujnu 1914. godine zbog učestalih nesreća djece pod tramvajskim kolima, a radilo se o djeci bez ikakva nadzora.⁴⁴

Žene, odnosno majke, bile su prisiljene zamijeniti muževe na njihovim radnim mjestima u tvornicama ili se zaposliti na drugim radnim mjestima. Dvostruko je više žena, a

43 Čačković, pl. M, „Čuvajmo mladež!“, NN, br. 81/8. 4. 1916; Barac, dr. Fran, „Čuvajmo mladež!“, KL, br. 15, 13. 4. 1916; Barac, dr. Fran, „Rat i mladež“, KL, br. 19, 11. 5. 1916; Širola, Stjepan; „Uzgojna pisma“, Hrvatska, br. 1385, 20. 5. 1916; Frank, Drag, „Siromašna zagrebačka srednjoškolska omladina - građanima grada Zagreba“, Novine, br. 283, 12. 12. 1917; L.K., „Djeca, koja se skiću i prosjače po gradu“, JL, br. 2144, 27. 2. 1918.

44 „Tramvaj i naše općinstvo“, Obzor, br. 268, 30. 9. 1914; „Smrt pod tramvajskim kolima“, Obzor, br. 270, 30. 9. 1914.

dvostruko manje muškaraca radilo u javnim poduzećima 1916. godine nego prije rata (Kolar-Dimitrijević 1968: 125 - 126; Kolar-Dimitrijević 1973: 52).⁴⁵ O zaposlenju velikog broja žena i majki, kao i o pozivima za njihovo zaposlenje, redovito se moglo čitati u novinama. Žene mobiliziranih i u ratu poginulih konduktera i poštara, kao i druge žene i djevojke, pozivale su se na radna mjesta kondukterki u Zagrebačkom električnom tramvaju ili poštarica u Ravnateljstvu pošte.⁴⁶ Nuđeni su im poslovi čistačica gradskih ulica, pozivane su na uređenje perivoja i nasada ili na izobrazbu za željezničke ložačice.⁴⁷ Istovarivale su robu iz vagona na stanici državnih željeznica, a na poziv Gradskog poglavarstva i uprave Zagrebačkog električnog tramvaja čistile su snijeg s tračnica. Namještane su u vojnim bolnicama i kao pisarničko osoblje u javnim uredima i domobranstvu.⁴⁸ Pučka radiona gospojinskog i središnjeg zemaljskog odbora pokrenula je pak akciju zapošljavanja vojničkih žena, udovica i sirota čija su se djeca do 7 godine čuvala u dječjem skloništu u prostorijama Katoličkog djetićkog društva na Pejačevićevom trgu 13, a školska djeca su pod nadzorom učiteljica polazila školsku obuku i ostajala u prostorijama Pučke radione na Goljaku 2. Cilj te akcije bio je sklanjanje djece s ulice i zapošljavanje žena mobiliziranih vojnika koje nisu imale drugih obaveza.⁴⁹

Nije zanemariva ni pojava moralnog propadanja žena i majki u gradu i provinciji. Tako se upozoravalo na sve veći broj žena čiji su muževi bili mobilizirani, a koje su pijane hodale gradom i nisu brinule za svoju djecu.⁵⁰

45 D.K., „Ženske radne sile i svjetski rat“, Hrvatska, br. 1480, 28. 8. 1916; Basariček, Đuro, „Žene, koje rade“, NN br. 244, 24. 10. 1916; „Gradski ured za posredovanje radnje i službe te za konačište u godini 1916.“, NN, br. 12, 16. 1. 1917; Dr. Basariček, Gjuro, „Dijete gradske ulice“, NZ, br. 4 - 5, 28. 7. 1917.

46 Prvi ženski kondukteri u Zagrebu“, NN, br. 233, 19. 9. 1914; „Zagrebački ženski kondukteri“, Obzor, br. 261, 22. 9. 1914; „Žene kao listonoše“, Obzor, br. 83, 24. 3. 1915; „Ženske listonoše“, JL, br. 1106, 29. 4. 1915; „Žene u javnoj službi“, NN br. 221, 27. 9. 1916.

47 „Ženske u gradskoj službi“, Obzor, br. 113, 28. 4. 1916; „Žene u gradskoj službi“, NN br. 85, 13. 4. 1916; „Čišćenje gradskih ulica“, NN br. 105, 8. 5. 1916; „Seljakinje uređuju perivoje i nasade“, JL, br. 1429, 14. 3. 1916.

48 Zagrebačke vijesti - traže se žene ratnika“, Novine, br. 22, 20. 1. 1917; „Ženske namještenice za vojne bolnice“, Obzor, br. 39, 10. 2. 1917; „Zarada za ratničke žene kod drž. željeznice“, JL, br. 1856, 12. 5. 1917; „Ženske pisarničke službe kod javnih ureda“, Obzor br. 85, 28. 3. 1917; „Namještenje gospodja i gospodjica kao pisarničko osoblje kod domobranstva“, Obzor, br. 88, 31. 3. 1917.

49 „Opet jedan korak dalje!“, NN, br. 192, 18. 8. 1915; „Pučka radionica za ratnu pripomoć“, NN, br. 195, 23. 8. 1915; „Iz pučke radionice za ratnu pripomoć“, NN, br. 127, 3. 6. 1916; „Posjet svetloga bana u izložbi pučke radionice Odbora zagrebačkih gospođa za ratnu pripomoć“, NN, br. 190, 21. 8. 1916; „Iz pučke radionice“, NN, br. 200, 1. 9. 1916; „Odsjek za namještenje ratničkih žena“, NN, br. 230, 8. 10. 1917; „Odsjek za namještenje ratničkih žena“, NN, br. 230, 8. 10. 1917; „Namjesbeni odsjek za ratničke žene“, NN, br. 283, 11. 12. 1917; „Dječje sklonište“, NN, br. 287, 15. 12. 1917; „Dječje sklonište“, Obzor, br. 342, 16. 12. 1917.

50 Širola, Stjepan; „Uzgojna pisma II“, Hrvatska, br. 1385, 20. 5. 1916; „Naše žene u ratno doba“, Hrvatska, br. 1389, 24. 5. 1916.

Svi ovi podaci potvrđuju slabljenje učiteljskog i roditeljskog nadzora, odnosno skrbi o djeci, a suvremene novinske informacije govore da su djeca „stečeno“ vrijeme uglavnom trošila skićući se i prosjačeći. U skitnji je uglavnom bilo više dječaka nego djevojčica.⁵¹ Osim prosjačenja, djeca su maltretirala, psovala, vikala i vrijeđala prolaznike, bacala kamenje na njih, a noću razbijala izloge.⁵² Novac koji su isprosila redovito su trošila po krčmama, gostionicama, kavanama, kinematografima i na „ringišpilima“.⁵³ Usporedna je bila pojava pijančevanja i krađe među mladeži. Usprkos upozorenjima u dnevnim novinama gostioničari, kavanari i krčmari su redovito posluživali djeci alkoholna pića, iako je zakonom bilo zabranjeno djeci ispod 14 godina davati alkohol. Na problem alkohola među djecom grada Zagreba upozorili su i pedagoški stručnjaci okupljeni na Konferenciji za zaštitu mladeži, održanoj 1916. godine koji su kao glavne probleme zapuštene djece naveli upravo alkohol i skitnju.⁵⁴ Javnost se umoljavala da ne podupire zapuštenu djecu jer im se na taj način omogućavala daljnja skitnja i prosjačenje, pogotovo što su školska djeca bila opskrbljena hranom u „Prehrani“ ili kod pojedinih obitelji, tako da je davanje novca djeci bilo neprihvatljivo i nepreporučljivo.⁵⁵ Redarstvo je u novinama upozoravalo javnost na taj problem, molilo da prijave djecu u skitnji i prosjačenju i pozivalo roditelje da nadziru vlastitu djecu. Građani su se pak pismeno obraćali uredništvu novina, moleći da se prestane pisati samo o prosjačenju, već o osnovnom problemu i uzroku, tj. o dječjoj raskalašenosti. Ovakva slika zagrebačke mladeži provlačila se kroz sve ratne godine.⁵⁶

-
- 51 „Naša sirotinja“, Hrvatska, br. 1303, 26. 2. 1916; Širola, Stjepan, „Uzgojna pisma IV“, Hrvatska, br. 1408, 14. 6. 1916.; Zyr Xapula, „Pouzdan sastanak zapuštene djece u Zagrebu“, Hrvatska, br. 1437, 15. 7. 1916.
- 52 „Dječurlija na Rokovom polju“, Novine, br. 201, 31. 8. 1915; „Jedna koristna odredba“, Hrvatska, br. 1084, 15. 6. 1915; Širola, Stjepan, „Uzgojna pisma IV“, Hrvatska, br. 1408, 14. 6. 1916; „Sigurnost i javni red u Zagrebu“, Obzor, br. 76, 6. 4. 1918.
- 53 „Djeca i prosjačenje po ulici“, Hrvatska, br. 849, 1. 9. 1914.
- 54 „Naša sirotinja“, Hrvatska, br. 1303, 26. 2. 1916; „Varalica“, Hrvatska, br. 1303, 26. 2. 1916; „Pijana mladež“, JL, br. 1449, 3. 4. 1916; „Prodavanje pića mladeži i pijanim“, Novine, br. 137, 17. 6. 1916; V.S, „Naši neki zagrebački mladići“, JL, br. 1659, 26. 10. 1916; Šilović, Josip, „Preuzvišeni gospodine!“, NZ, br. 24 – 26, 20. 12. 1917.
- 55 „Pazite na djecu!“, Hrvatska, br. 894, 24. 10. 1914; „Duhan i djeca“, Hrvatska, br. 965, 21. 1. 1915; „Pazite na djecu!“, Hrvatska, br. 965, 21. 1. 1915; „Prosjačenje djece“, Hrvatska, br. 1083, 14. 6. 1915; „Prosjačenje djece“, Novine, br. 216, 22. 9. 1916.
- 56 Širola, Stjepan, „Liga za zaštitu djece“, NN, br. 160, 15. 7. 1914; „Nesigurnost od raznih žepara i varalica“, JL, br. 979, 4. 1. 1915; „Jedna koristna odredba“, Hrvatska, br. 1084, 15. 6. 1915; „Čuvajmo mladež!“, Hrvatska, br. 1346, 10. 4. 1916; „Konferencija za zapuštenu mladež“, Novine, br. 154, 10. 7. 1916; „Potreba pojačanja sigurnosnih straža“, JL, br. 1692, 27. 11. 1916; „Još o prosjačenju po ulicama i lokalima“, Hrvatska, br. 1349, 13. 4. 1916; „Javna sigurnost u Zagrebu“, Obzor, br. 5, 8. 1. 1918; Pazite na djecu“, Obzor, br. 199, 18. 7. 1916; Širola, Stjepan, „Naša djeca-naša budućnost“, Hrvatska, br. 1749, 26. 6. 1917; „Sigurnost i javni red u Zagrebu“, Obzor, br. 76, 6. 4. 1918; „Školska djeca na prosjačenju“, JL, br. 2342, 12. 6. 1918; „Prosjačenje po javnim lokalima“, Novine, br. 155, 23. 7. 1918; „Prosjačenje po ulicama“, Obzor, br. 186, 22. 8. 1918; Novine, br. 45, 28. 2. 1918.

S kraja 1917. godine sačuvani su i brojčani podaci o ukupnom broju siromašne i zapuštene djece. Gradski odbor za zaštitu porodica u suradnji s učiteljima popisao je svu siromašnu i zapuštenu djecu, a popisano ih je ukupno 4077⁵⁷ (v. tablicu 1.). Iz popisa nije jasno jesu li „bijedna djeca“ imala roditelje, s obzirom da to nije izrijekom navedeno. Budući da je u Zagrebu početkom 1918. godine popisano 87 000 stanovnika (bez vojnika), otprilike 4,7 % stanovništva bila su zapuštena i siromašna djecu.⁵⁸ Najveći broj njih čine djeca čiji su očevi bili mobilizirani (52 %) pa i taj podatak pokazuje da je odlazak očeva u rat, odnosno gubitak roditeljskog nadzora, jedan od glavnih uzroka dječje skitnje i svih problema povezanih s njom. Zanimljiv je podatak o tome koliko su zapravo zapuštena zagrebačka djeca bila samoorganizirana (v. sliku 8.). O tome svjedoči njihova akcija kad su se doslovce „digla na noge“ nakon provedene ankete Odjela za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade i konferencije protiv zapuštenosti mladeži 1916. godine, održavši svoj sastanak 13. srpnja 1916. godine na Tuškancu. Na sastanak su bila pozvana sva zapuštena djeca od 4 godine naviše i skupilo ih se na tisuće. Sastanak je trajao pet sati i djeca su izglasala aklamacijom rezoluciju o nepriznavanju održane ankete i konferencije, o slobodi kina, o većoj organiziranosti zapuštene djece, o izdavanju svog glasila „Zapuštenjak“ i digli svoj glas protiv prof. Josipa Šilovića⁵⁹ kojeg su prozvali Šibović zbog ideje o šibi kao glavnom odgojnom sredstvu protiv zapuštene djece izrečene na konferenciji. Sastanak su završili svrstavanjem u povorku krenuvši prema gradu i pjevajući: „Kaj nam pak moreju, moreju, moreju...“⁶⁰

Tablica 1. Popis siromašne i zapuštene djece do 16. godine u Zagrebu krajem 1917.⁶¹

STRUKTURA ZAPUŠTENE DJECE	BROJ DJECE	%
Djeca bez majke	304	7,5 %
Djeca bez oca (poginulog vojnika)	425	10,4 %
Djeca bez oca (nije vojnik)	712	17,5 %
Djeca mobiliziranih vojnika (živih)	2128	52 %
Djeca bez oca i majke	148	3,7 %
Bijedna djeca	360	8,8 %
UKUPNO	4077	100 %

57 „Popis zapuštene i siromašne djece“, Hrvatska, br. 1927, 22. 12. 1917; L.K, „Skrb grada za djecu“, JL, br. 2106, 19. 1. 1918.

58 „Stanovništvo Zagreba“, JL, br. 2101, 15. 1. 1918.

59 Josip Šilović (Praputnjak, 1858. – Zagreb, 1939.) je bio sveučilišni profesor i dugogodišnji dekan na Pravnom fakultetu i saborski zastupnik. Obnašao je brojne javne dužnosti.

60 Z.V, „Šibe za djecu ili pasja vrućina“, Hrvatska, br. 1433, 11. 7. 1916; Zyr Xapula, „Pouzdaní sastanak zapuštene djece u Zagrebu“, Hrvatska, br. 1437, 15. 7. 1916.

61 L.K, „Skrb grada za djecu“, JL, br. 2106, 19. 1. 1918.

Naposljetku, treba naglasiti da pitanje zapuštene i siromašne djece nije bio zagrebačka specifičnost, već su se s tim problemom susretali ostali gradovi Monarhije zahvaćeni Prvim svjetskim ratom. Na početku rata naglasak je bio na traženju obitelji koje bi udomile ratnu siročad, a organizirana su i posebna društva koja su brinula o zapuštenoj djeci i njihovu smještaju u odgajalištima i kod obitelji. Središnji organ svih zemaljskih institucija zaštite mladosti nalazio se u Beču, a cilj mu je bila koordinacija zajedničkog rada na polju zaštite djece. Tijekom 1916. godine donesen je najveći dio zakonskih odredbi od strane austrijskog ministarstva unutarnjih poslova i ministarstva bogoštovlja i nastave u cilju suzbijanja zapuštenosti mladeži.⁶² I u Ugarskoj je na sličan način bila organizirana skrb za siromašnu, zapuštenu djecu i ratnu siročad - od sustava tutorstva do obitelji i državnih skloništa za smještaj djece (Branica 2006, 7 - 9).⁶³

Zajednički ciljevi svih društava i zavoda za zaštitu djece bili su uklanjanje djece s ulica, zabrana posjećivanja kinematografa, zabrana prodavanja alkohola, smještanje djece u obitelji ili skloništa, jačanje uloge učitelja u smislu nadzora djece, otvaranje zabavišta i jačanje suradnje školskih ustanova s dobrotvornim društvima.

I na području Hrvatske i Slavonije su državne, gradske i crkvene vlasti te civilna i vjerska dobrotvorna društva pokušavali na sličan način, kroz osiguranje materijalne pomoći i smještanjem u gradskim skloništim a i domovima u sklopu samostana i katoličkih karitativnih društava riješiti problem zapuštene djece i ratne siročadi te je ta vrsta zaštite korespondirala onoj u ostalim dijelovima Austro-Ugarske Monarhije. Zakonska osnova o dječjim domovima raspravljena je u Hrvatskom saboru u prosincu 1917. godine (zakon je donesen u siječnju 1918. godine) i to je bio prvi hrvatski zakon kojim se regulirao smještaj djece izvan obitelji, a napose se odnosio na zapuštenu djecu (skrb za ostavljenu djecu mlađu od 15. godina). Domovi su otvoreni u Zagrebu i Osijeku. Naredbom o odgojnoj pomoći za ratnu siročad i djecu ratnih invalida pokušalo se usto materijalno pomoći djecu kako bi redovito pohađala školu.⁶⁴

Razvidno je da su i državne i gradske vlasti bile posve svjesne problema zapuštene djece i da su tražile efikasne mehanizme kojima bi ga riješili: od organiziranja ankete i rasprave o zapuštenosti djece do organiziranja konferencije pedagoških stručnjaka i zastupnika društva za zaštitu mladeži koja je trebala raspraviti koje zakonodavne, redarstvene i odgojne mjere poduzeti za spas zapuštene mladeži. Slika ratnog Zagreba preslikana na onodobne novinske stranice uvelike relativizira uspješnost tih mehanizama, odnosno govori u prilog da konkretniji pomaci nisu vidljivi prije sredine

62 Šilović, Josip, „Zaštita ratne siročadi u Austriji“, NN, br. 115, 19. 5. 1916.

63 Šilović, Josip, „Zaštita ratne siročadi u Austriji“, NN, br. 112 - 115, 16 - 19. 5. 1916; „Zaštita ratne siročadi u Ugarskoj“, NN, br. 109 - 110, 12 - 13. 5. 1916.

64 „Zakonska osnova o dječjim domovima“, NZ, br. 24 - 26, 20. 12. 1917; „Zakon o dječjim domovima“, Zbornik zakona i naredaba 1918, 25 - 27; „Naredba o uzgojnoj pripomoći za ratnu siročad i djecu ratnih invalida u svrhu pohađanja stručnih, srednjih i visokih škola“, Zbornik zakona i naredaba 1918, 214 - 239.

1917., odnosno početka 1918. godine. Rat je narušio uobičajeno funkcioniranje upravnih i društvenih sustava, a istovremeno nije bilo sustavne od države organizirane socijalne skrbi, slijedom čega su najviše trpjeli oni najosjetljiviji - djeca.

Zaključak

U ovom se radu pošlo od pretpostavke da se iščitavanjem i analizom vijesti i komentara tiskanih u novinama može detaljno rekonstruirati socijalna slika grada u određenom razdoblju. Slijedom odabira vremenski (Prvi svjetski rat) i prostorno (grad Zagreb) ograničene teme, bilo je moguće konzultirati veći broj tiskovina te time steći cjelovitiju sliku i barem djelomice anulirati uvijek prisutnu subjektivnost jednog narativnog izvora. Novinari, komentatori i građani koji su punili stranice konzultiranih novina davali su, osim dnevnih vijesti, i osobne osvrte na ratni život kojemu su svjedočili namećući istraživačima ujedno i teme koje su smatrali važnima za vrijeme o kojem su pisali. Teme obrađene u ovom prilogu ujedno su teme koje su proživjeli i o kojima su, kao neposredni sudionici, smatrali važnim progovoriti.

Rad se može zaključiti s nekoliko temeljnih spoznaja.

Početno ignoriranje rata u Zagrebu ubrzo je zamijenjeno dubokim promjenama u svakodnevnom gradskom načinu života, koji je bio podređen ratnom stanju. Zagreb je doslovce postao zaleđem bojišnice u koje su dopremani ranjenici i u koje su se sklanjali vojnici izbjegli iz svojih postrojbi. Plemenita nakana potpore koja je kroz organiziranje niza dobrotvornih priredbi trebala pokazati suosjećajnost građana s vojnicima na bojišnici ubrzo je rezultirala općim zamorom potaknutim prevarama, nestašicama prehrambenih potrepština, ogrjeva i ostalih proizvoda, te rastućim siromaštvom i prosjačenjem. Grad više nije mogao osigurati normalno, uobičajeno funkcioniranje, posebice ne na područjima opskrbe životnim potrepštinama i osiguranja javnog reda. Trgovinom namirnicama zavladao su prekupci, a dio trgovaca pokušao je iskoristiti ratne prilike za ekstra zaradu - sve mjere koje su gradske vlasti donosile protiv takvog stanja bile su neučinkovite. Skupoća i nestašica rezultirali su pojačanim prosjačenjem, krađama i razbojstvima, te je cijeli grad postao siromašno i nesigurno mjesto.

Posebice razorne bile su posljedice rata za obiteljski život. U situaciji u kojoj su očevi bili mobilizirani, a majke često morale raditi da bi stekle ikakva sredstva za kupnju osnovnih namirnica, djeca su ostajala bez nadzora. Održavanje školske nastave bilo je otežano brojnim razlozima - djeca nisu imala zimske cipele i nisu mogla dolaziti u školu, nastava je otkazivana jer nije bilo ogrijeva niti rasvjete, školske su zgrade pretvarane u vojne bolnice, a u situacijama dok se obuka mogla održavati, djeca su boravila u hladnim i prenapučenim školskim prostorijama zbog štednje ogrjevom. Djeca su ostajala na ulici prepuštena skitnji, prosjačenju, krađi i pijančevanju. Dok su neki građani smatrali da je tomu uzrok njihova prirodna razularenost, različite državne, gradske, civilne i vjerske dobrotvorne ustanove pokušale su iznaći način za učinkovito

rješavanje problema, ponajprije uklanjanje djece s ulica, što bi automatski značilo kraj skitnji i prosjačenju, te udomljavanje djece u obitelji ili njihov smještaj u skloništa.

Međutim, ratom iscrpljen grad teško se mogao nositi sa svim problemima koji su ga zadesili. Zato i izvori korišteni u ovom radu, povijesne novine, najčešće apostrofiraju probleme, a mnogo manje pišu o njihovu učinkovitu rješavanju o čemu svjedoči velik broj feljtona i članaka u kojima komentatori vrlo jasno kritiziraju vlast i inertnost u rješavanju problema koja se svodila uglavnom na teorijske rasprave, čiji su konkretni rezultati uslijedili tek u kasnijim ratnim godinama.

Popis ilustracija

1. „U slavu proslave Njegovog Veličanstva. Proslava kraljevog rođendana u Zagrebu“, IL, br. 34, 22. 8. 1914.
2. „Nedolična moda“, KL, br. 23, 10. 6. 1915.
3. „Dolazak prvih ranjenika u Zagreb dne 18. kolovoza“, IL, br. 35, 29. 8. 1914.
4. „Djeca i prosjačenje“, NN, br. 202, 29. 8. 1914.
5. „Raspuštena djeca“, Novine, br. 183, 8. 8. 1915.
6. „Nesigurnost od raznih žepara i varalica“, JL, br. 979. 4. 1. 1915
7. „Kad će se vratiti tatica s bojnog polja?“, IL, br. 1, 1. 1. 1916.
8. Zyr Xapula, „Pouzdana sastanak zapuštene djece u Zagrebu“, Hrvatska, br. 1437, 15. 7. 1916.
9. Dr. Basariček, Gjuro, „Ratna siročad na selu“, NZ, br. 11, 13. 9. 1917.

Arhivski izvori

Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Unutarnji odjel Zemaljske vlade, SP 2298/1917.

Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Odjel za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade, Sv. XIX 50/1918.

Tiskani izvori

- „Hrvatska“, godišta 1915. - 1918.
- „Ilustrovani list“, godišta 1914. i 1915.
- „Jutarnji list“, godišta 1914. - 1918.
- „Katolički list“, godišta 1912., 1915., 1916. i 1918.
- „Narodna zaštita“, godišta 1917.
- „Narodne novine“, godišta 1914. - 1917.
- „Novine“, godišta 1914. - 1918.
- „Obzor“, godišta 1914. - 1918.

Literatura

- Branica, V. „Razvoj društvene skrbi za djecu u prvoj polovini 20. stoljeća“, *Ljetopis studijskog centra socijalnog rada*, 13 (1) (2006): 47 - 62.
- Hasenay, D. i Krtalić, M. 2008. „Terminološki i metodološki aspekti u proučavanju zaštite stare knjižnične građe“, *Libellarium* 1 (2): 203 - 220.
- Herman V. „Bibliografija radova o Prvom svjetskom ratu objavljenim u historijskim časopisima u razdoblju 1945-1998“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 32 - 33 (1999. - 2000.), 491 - 498.
- Herman-Kaurić, V. *Za naše junake...: rad dobrotvornih humanitarnih društava u gradu Zagrebu 1914.-1918.* (Doktorska radnja). Zagreb: Filozofski fakultet, 2007.
- Kolar, M. *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata.* Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje - Zagreb: Dom i svijet, 2008.
- Kolar-Dimitrijević, M. „Obrisi strukture radničke klase Zagreba međuratnog razdoblja u svijetlu privrednog razvitka“, u L. Kobsa, ur., *Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata*, 114 - 131. Zagreb: 1968.
- Kolar-Dimitrijević, M. *Radni slojevi Zagreba od 1918-1931.* Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1973.
- Kolar-Dimitrijević, M. „Utjecaj Prvoga svjetskog rata na kretanja stanovništva i stočarstva na području Hrvatske i Slavonije“, *Radovi* 24 (1991), 41 - 56.
- Zbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju.* Godina 1917. Zagreb: Kralj. zemaljska tiskara, 1918.

Summary

Zagreb during World War I: Historic newspapers as source for social history research

The aim of the paper is to reconstruct the social image of Zagreb during World War I by focusing on the influence of war circumstances on urban life, the living conditions and the position of children as the most vulnerable group of inhabitants, by using primarily newspapers as historical sources.

In order to achieve as complete an image as possible, various publications were used ('*Narodne novine*', '*Jutarnji list*', '*Obzor*', '*Novine*', '*Hrvatska*', '*Ilustrovani list*', '*Katolički list*' and '*Narodna zaštita*') which proved to be an inexhaustible source of information and contemporary observations on the above-mentioned issues.

The paper tells about the general sense of insecurity in the city during wartime, the usual war motives (the wounded in the streets, life under war regulations, forced charity events) and the consequences of the war situation (shortage of living supplies and poverty, begging and vagrancy, neglected children and war orphans).

The paper has proven that historic newspapers are a first-class historical source. The essential scientific contribution of the paper is the reconstruction of part of Zagreb social history during World War I, highlighting that this part of Croatian history has still been poorly and incompletely researched.

KEY WORDS: historic newspapers, Zagreb, World War I, war conditions, beggars, neglected children, war orphans.

